

המשמעת בבית-הספר היהודי הקדום

(פרק בתולדות החינוך היהודי)

נ ת ן מ ו ר י ס

א.

... „אף השמש בשמים נותן לנו לקח בשאלה זו. בראשית האביב, כשהצמחים עודם רכים ועדינים, איננו מלהיט בם, כי אם מחמם ומאמץ אותם לאט-לאט, ואיננו מוציא את חומו המלא עד אשר גדלו והוציאו פרחים וזרעים. . . . וכן גם המנגן, איננו מכה בכנורו באגרוף או במקל, ואיננו מטפח אותו בקיר משום שהוציא קול בלתי נעים; כִּי־אם מתקין אותו בסבלנות ע"פ כללים מדעיים. יחס כזה, מלא אהדה והבנה, דרוש גם כן כדי לטעת בלבות התלמידים את האהבה לתורה, שאם לא כן נהפוך את הנטיה לבטלה לבחילה, ואת חוסר ההתענינות לטפשות גמורה.“ אלה דברי קומיניוס¹.

קשה להאמין שאדם היודע לדבר דברים כאלה על הילדים יכול גם כן להחליט, כמעט בנשימה אחת, כי „כלל הוא שאינו ניתן לערעור, שהחוטא טעון עונש“. אמנם מבדיל הוא בין חטא כנגד אלהים, כלומר חטא מוסרי, ובין חוסר כשרון שכלי. רק הסוג הראשון הוא „פשע שאין לו כפרה אלא ע"י עונש חמור“. אבל בין „הפשעים“ האלה הוא מונה לא רק חירוף וגידוף, או ניבול-פה, אלא גם אי-ציות לפקודות המורה, קנאה, ואפילו — בטלה!²

ואחרי הדברים והאמת האלה לא יפלא עוד בעינינו אם נמצא סתירות וחוסר עקביות בהשקפות הקדמונים שלנו על הילד. גם הם ידעו לדבר על הילדים דברים יפים ונעימים. הנה למשל המאמר המפורסם: בכל יום ויום מלאך יוצא מלפני הקב"ה לחבל את העולם, וכיון שהקב"ה מסתכל בתינוקות של בית רבן ובתלמידי חכמים — מיד נהפך כעסו לרחמים. תמהני אם נמצא מרגלית כזאת בספרות החנוך של איזו אומה ולשון. מאמרים דומים לזה מפוזרים על פני רחבי הספרות התלמודית. ברם רעיונות אלה, רובם

¹ Comenius, "The Great Didactic", translated by M. W. Keatinge, pp. 249-252.

² "The Mimes and Fragments of Herondas", Walter Headlam, p. 113.

ככולם, יצאו מפי הדרשנים או המתקנים ובעלי המחשבה בחנוך. הם מראים לנו רק צד אחד של המטבע. הרוצה לראות גם את הצד השני עליו ללכת אחרי ה"משיחים הקטנים" האלה אל ביה"ס ולראות את התנאים הממשיים של חייהם יום-יום.

משנה ידועה באבות נותנת לנו מושג-מה על האוירה הכללית ששררה בביה"ס. "זה דרכה של תורה: פת במלח תאכל, וכו'" תאור זה של חיי הסגפנות של התלמיד בביה"מ אין בו משום הפרזה יתירה. צא וראה כיצד נהגו בישיבות במזרח אירופה בדורות האחרונים, ש"דרכי תורה" הללו נתקיימו בהם במלואם. בביה"ס לתינוקות בודאי שלא תתכן משמעת חמורה כזו שהרי על כן תינוקות הם. אולם מסתבר שביה"ס הנמוך, כדרכו בכל זמן ובכל מקום, השתדל לחקות את משטר החיים הנוהג במוסד העומד למעלה ממנו. על כל פנים ברי הוא שעד כמה שהיה הדבר תלוי ברצונו של המלמד לא הותרה קלות ראש יתירה בהנהגתם של התלמידים, אלא שהשאלה היא עד כמה היה הדבר מסור לרשותו. כדי להשיב על שאלה זו עלינו להבין את תנאי החיים של ביה"ס, תכנית העבודה ודרכי הלימוד שלו. תאור שטחי בקוים כוללים מועטים יספיק לצרכנו כאן.

בתקופה הקדומה, לערך עד זמן חתימת המשנה, נמצא ביה"ס ע"פ רוב בדירתו הפרטית של המלמד, ובזמנים יותר מאוחרים — בביהכ"נ, או בחדר סמוך לו. רהיטים כמעט שלא היו בנמצא. התלמידים ישבו על הקרקע, ו"התאבקו" בעפר רגליו של המלמד, שישב גם הוא ביניהם. לוחות מצופים שעווה, מכתבים (המם פתוחה) ומגילות, שהיו יקרי המציאות ומשום כך יקרי המחיר, היו את כל הציוד. בשעת לימודם היו התלמידים מניחים את המגילות על ברכיהם, ושנים, ולפעמים אפילו שלשה, למדו ביחד מתוך מגילה אחת. מספר התלמידים היה רב למדי, ולפעמים הגיע לחמשים. רק במאה הרביעית אנו שומעים ע"ד נסיון להגביל את מספר התלמידים הניתנים לפיקוחו של מלמד אחד לעשרים וחמשה, אבל תיקונים כאלה אינם מתגשמים בזמן קצר. למלמדים בימים ההם לא היתה שום השגה על אפשרות הוראה לכיתה שלמה בבית-אחת, ומשום כך איננו שומעים על שום נסיון של דירוג לפי הגיל הגופני או השכלי. ילדים מבני שש, או פחות מזה, עד בני י"ג נמצאו יחד באותו ב"ס ובאותה כיתה. כמו בביה"ס היוני התחילו ללמוד בבוקר השכם, עם זריחת החמה, וגמרו עם חשכה. אבל הילד היוני יכול היה לפחות לשכב בלילות ולחלום על ימי חופש מרובים³, מה שאין כן בילד היהודי בן-דורו, שלא היו לו כמעט ימי-פגרא מחוץ לחגים. תכנית הלימודים הכילה את התנ"ך, שנלמד מתוך כתב בלתי מנוקד, ותפילות וברכות, ששוננו על-פה. התלמידים לא רק שקראו את שעוריהם בקול, אלא גם שוררו אותם, וזה הקל קצת על הזכרון. הלימוד היותר מענין היה בלי ספק האימון המעשי במנהגים דתיים, ובזה השתתפו ביה"ס ובית האב ביחד. ההוראה היתה, כמו

בכל העולם העתיק, אינדיבידואלית, ובהפסקות שבין השעורים נעזב התלמיד ע"פ רוב לנפשו.

ב.

המשמעת בתנאים כאלה עשויה היתה למצות את כחותיו של המורה היותר מצוין, וקשה היה להטילה על התלמידים מבלי "שירעשו כתלי ביה"ס מקול הצעקות והמהלומות", אם נשתמש שוב בסגנונו של קומיניוס. "הנקישות הקלות" של צורף הזהב על המתכת היקרה שלו לא היו עושות במקום כזה שום רושם. השימוש המתמיד ברצועה היה האמצעי הראשי שנמצא ביד המורה.

וכאן המקום לציין שביה"ס היהודי בתקופה הקדומה שלו היה דומה בהרבה לביה"ס ההיליניסטי שבימיו — בארגונו, בטיב הלימודים וגם בדרכי ההוראה. היה אמנם הבדל בולט אחד — בביה"ס היהודי נעדרו המקצועות החילוניים, כמו כתיבה, חשבון, תרגילים גופניים, וכן גם הנגינה בכלי־זמר. אבל מצד אחר עשיר היה ביה"ס היהודי בלמודים מענינים, ביחוד בלימודי הדת, על הנימוסים הרבגוניים שלהם, המושכים תמיד את לב הילד. אולם הצורך במשמעת חמורה נבע לא מתוך תכנית הלימודים כשהיא לעצמה, אלא מצורת הארגון, ו"א אותה הצורה שהיתה מקובלת בכל העולם התרבותי העתיק. ועל זה יש להוסיף כי "זריקת מרה" בתלמידים התאימה לרוח הזמן. הכל היו מודים בתועלתם של ענשי הגוף, וביה"ס לתינוקות, כמו בכל הזמנים, שיקף באופן פחות או יותר נאמן את הנימוסים המקובלים בעולם ה"גדולים". ומשום כך אנו מוצאים שהמקל והרצועה היו מושלים בכיפה בביה"ס בכל מקום שהוא נמצא, באתונא או ברומא, באלכסנדריה או בירושלים. לפרקים הופיעו מחנכים נאורים גם אצלנו וגם באומות העולם, כמו למשל, רב שלנו (אבא אריכא) וקוינטיליאן הרומאי, שהתריעו על שיטות המשמעת, אבל דבריהם לא עשו רושם ניכר, ושום שינוי ממשי לא הוכנס בענין זה אל ביה"ס כמעט עד ימינו אלה.

דמיון זה שבין ביה"ס היהודי והכללי כדאי הוא שנטעימנו במיוחד. כי רוב ההיסטוריונים רואים את החינוך היהודי כאילו היה מבודד ובדול מן הזרם הכללי של התפתחות החינוך האנושי. ע"י כך מתבארת העובדה כי המחקר בתולדות החינוך שלנו, ביחוד בתקופות הקדומות, הריהו בבחינת מים שאובים, ויש בו רק מעט מן המקוריות וההתקדמות. כמה מן החוקרים שלנו עוד לא השיגו את הרעיון כי תולדות החינוך היהודי הן חלק בלתי נפרד מתולדות החינוך האנושי בכלל, והרוצה לעמוד על מהותו של ביה"ס שלנו בזמן מן הזמנים, הן מן הצד התרבותי והן מן הצד הארגוני, עליו לאחוז בדרך ההשוואה וההקבלה לביה"ס הכללי. אין דבר מוטל בספק כי המחנך שלנו כמעט בכל הדורות הושפע ע"י אחרים. אבל הוא לא היה רק "מקבל", כי אם גם "נותן". יספיק להראות בזה על שני ספרים, משלי וכן סירא, שהשפיעו

השפעה עצומה, גם להלכה וגם למעשה, דרך ביה"ס הנוצרי הקדום, על התפתחות המחשבה החינוכית. אפילו המורה החדש עדיין לא נשתחרר כולו מעולם (העין שרוקה) של הרעיונות המובעים בהם.

ג.

היש למצא בחינוך היהודי הקדום איוו השקפות עיוניות מקובלות ומוסכמות על ערכם החנוכי והמוסרי של העונשים? בסגנון אחר: ההיתה לו לחינוך היהודי הקדום תורת עונשים שהונחה ביסוד המעשה בביה"ס? יש לשער שתורה כזאת, אם היתה בנמצא, שיקפה את המנהגים והנימוסים המצויים בין הגדולים, כאשר נרמזו כבר למעלה, והרוצה לעמוד על טיבה עליו לבקש את יסודותיה לא בביה"ס כי אם בחיי הצבור. מובן מאליו שאין כאן המקום למצות סוגיה חמורה זו, אבל כדאי להראות על אי-אלו צדדים שבה. השקפה רווחת אצל רבים מחוקרי המקצוע, כי היסוד המכריע במשפט הקדום העברי היה ה"יוס טאליונים": כלומר כאשר עשה כן יעשה לו. חוקרים אלה רואים סימן של התקדמות בכלל של התאמת העונש לחטא — "מדה כנגד מדה". אולם הקורא בעיון בספרות הקדומה שלנו ימצא שאין הדבר פשוט כל כך. יש לשער כי השקפה זו יונקת בעיקרה מן ה"עין תחת עין" וכדומה פסוקים אחרים, שקנו להם פרסום רב אצל חוקרים נוצרים ידועים מטעמים שלא היו תמיד כשרים בכל. אליבא דאמת, כמעט שאין לך "תורה" דתית, מוסרית או חינוכית שאין למצא לה "הוכחות" בתנ"ך, ועאכו"כ בים התלמוד. והבא לבדוק את המקורות ימצא, אולי ברגש של הפתעה, שרובן של תורות העונשים, בזמן העתיק כמו בימינו אלה, יש להן סמוכים בספרות התנ"ך. ויש שתורות אלה נמצאות אחת בצד השנית למרות חוסר העקביות, או הסתירות המפורשות שביניהן. ואעפ"כ הולך ומתבלט לעינינו קו פחות או יותר ישר של התפתחות רעיונית. בספרים הקדומים ביותר מודגש ע"פ רוב עקרון הגמול. אם נבא להשתמש בדבריו של קומניוס המובאים למעלה, נאמר כי עיקרון זה מבוסס על ה"כלל שאינו ניתן לערעור שהחוטא, טעון עונש". יחד עם זה אנו רואים כבר את השאיפה לרסן את הרגש הטבעי של הנקמה ולהתאים עד כמה שאפשר את מידת העונש אל מידת החטא. בספר דברים הננו מוצאים עיקרון חדש, שאפשר להגדירו כעונש לשם הגנה על הציבור, או לשם מניעת הישנות החטא. רעיון זה הולך ונשנה כמה פעמים: "ובערת הרע מקרבך" — כלומר הגנה על החברה, או "למען ישמעו ויראו" — אותו עיקרון בסגנון שונה. עיקר דאגתו של המחוקק הוא טובת הכלל, או השמירה על הצדק המופשט. החוטא בעצמו איננו מובא בחשבון, ואין תשומת לב לאישיותו, לגורמים הנפשיים או הסביבתיים שהניעוהו לחטוא, או לפעולת העונש על הנהגתו להבא.

בדברי הנביאים, כמובן לא בכלם, אנו מגיעים לדרגה חדשה של

התפתחות — העונש כאמצעי לתקונו של החוטא. כלומר העונש כשיטה חינוכית. לא החטא, אלא החוטא הוא הנושא העיקרי בדבריהם. רעיון זה בולט ביחוד בדברי יחזקאל. די להראות על פרק י"ח: נאום מצוין שנושא הוא העיקרון התקוני של העונש. "החפץ אחפץ במות רשע . . . הלא בשובו מדרכו וחיה?" רעיון התשובה, או התיקון המוסרי של היחיד הוא אבן הפינה של הנבואה בכלל. ואעפ"כ עודנו נתקלים לעיתים קרובות בעיקרון הקדום של מידה כנגד מידה — אפילו בחלקים המאוחרים של התנ"ך. ואל יהא זה לפלא בעינינו. רעיונות עתיקים הממשיכים את קיומם בצידם של רעיונות חדשים שבאו לרשת את מקומם — תופעה מצויה בתולדות המחשבה האנושית. יש עוד "תורה" אחת הראויה להיזכר — מעין "עונש לשמו". כלומר, יש לו לעונש ערך חינוכי לחישול או לצירוף אפיו של האדם. רישומי תורה זו יש למצא כבר בדברים, ואולי זהו החידוש העיקרי שאלהיהוא מחדש בויכוחו של איוב וחבריו. בחיי הגדולים יש מקום לעונש מסוג זה רק בשטח היחסים שבין אדם למקום. מיותר הוא להטעים עד כמה מסוכנה "תורה" כזו בביה"ס. הרי זהו מוסד שבו, לפי דבריו הקולעים של קוינטיליאן, ניתנה לאדם סמכות כל-כך רחבה על יצירים כל כך חלשים ובלתי מסוגלים להתנגדות. יש יסוד לחשוב ש"תורה" זו חדרה מזמן לזמן גם אל מוסדות החינוך, אע"פ שלא נתקבלה בהם כשיטה.

ד.

ועכשיו יקל לנו לתפוס את מהלך הרעיונות של המורה העברי הקדום בנידון זה. המקורות הראשיים שבידינו, משלי ובן-סירא, נולדו בזמן שתורת העונשים כבר עברה כמה דרגות של התפתחות. ספרים אלה, כשהם עוסקים בחינוך הילדים, אין בהם כמעט אף זכר לרעיון הפרימיטיבי של הנקמה, או "מידה כנגד מידה". העונש מכוון לא לעבר אלא להווה ולעתיד, ותכליתו לא כפרת העוון, אלא עקירת ההרגלים הרעים והתיקון המוסרי והשכלי של החוטא. ולא היה בעיניהם שום ספק, כי את כל זאת אפשר להשיג באמצעות ה"שבט". בתקופת התלמוד בא שינוי יסודי, שינוי לטובה, ביחס אל התינוקות בכלל, ואעפ"כ עוד המשיכה תורה זו את קיומה כמעט ללא ערעור. ה"שבט" של תקופת התנ"ך אמנם נעלם, ואת מקומו ירשה הרצועה, אולי בהשפעת ביה"ס ההיליניסטי, אלא שיש מקום לספק אם היה בזה משום תיקון מנקודת המבט של התינוק. בביה"ס הרומאי השתמשו בכלי-עונש שונים, מודרגים לפי כובד החטא. גם בביה"ס היוני, כפי שאפשר ללמוד מדברי הירונדס, היו רצועות ממינים שונים. התלמיד שברח מביה"ס מתחנן אל המורה שלא ילקהו ב"זנב-השור העוקץ, כי אם ברצועה האחרת".² יש יסוד לשער שגם באשפתו של המלמד היהודי נמצא לא רק חץ אחד בלבד. בתלמוד אנו

מוצאים תאור מפורט של הרצועה ששימשה להלקאת הגדולים³, ויתכן שגם המלמד השתמש בה לפעמים. מצד אחר אנו מוצאים כי רב, מראשי מתקני החינוך בתקופת בראשית שלו, יעץ למלמד מפורסם בזמנו להשתמש רק ב"ערכתא דמסאני"⁴ לצורך הלקאת תלמידיו. ויש אצלנו היסטוריונים כביכול שאינם יודעים להבחין בין משאלה חסודה של מתקן לבין עובדה מציאותית, ומחליטים על סמך מאמר בודד זה כי בביה"ס היהודי שבתקופת התלמוד הותר להלקות את התלמידים רק בשרוך נעל⁵. האמת היא שהמלמדים התעלמו מן ה"עצה ההגונה" של רב כשם שהוא בעצמו התעלם מן הפסוקים המפורשים במשלי ובן-סירא. איננו יודעים בבירור כיצד היו מלקין בימים ההם. אבל בעקיפין אפשר להסיק מתוך אי-אילו מאמרים תלמודיים, שביה"ס היהודי נהג באופן שונה מביה"ס ההיליניסטי. ה"פושע" לא הורם על גבו של תלמיד אחר או על גבי של ריש-דוכנא, כמו שנהגו בביה"ס היווני, אלא נכפת על העמוד והולקה על גבו בין כתפיו⁶.

ההלקאות היו תכופות. קוראים אנו אפילו על תלמידים שהולקו בכל יום והביעו סימני פחד למראה הרצועה, לפני שידעו למי נועדה — מעין "ריפליקס מותנה". מאמר מעניין אחד מתאר באופן קולע את תגובת הילדים. בעל המאמר מבחין ארבעה טפוסים: הלוקה ושותק, הלוקה ובוטט, הלוקה ומתחנן, והלוקה ואומר, "הלקני עוד"! כנראה נמצאו ילדים שנעשה להם גם ברצועה⁷. התלמידים נענשו על כל מיני "חטאים". בין ה"חטאים" נמנה גם הפטפוט, או השיחה הבטלה, ממש כמו בימינו אלה. "שיחת הילדים", לפי המשנה, היא מן הדברים המוציאים את האדם מן העולם. קטע אחד מצוואתו של חסיד מפורסם בימים האחרונים מראה לנו שהדברים נתפרשו כפשוטם ע"י חסידים ויראי אלהים. "בני אהובי, מעיד אני על עצמי אף שהיה לי בנים רבים . . . לא נשקתי אחד מהם מעולם ולא לקחתי אותם על זרועי מעולם, ולא נהגתי עמם בשיחה בטלה ח"ו, והיתה אזהרת המשנה על פני בתמידות להזהר משיחת הילדים (אבות פ"ג . . .) ואוי ואבוי שעיינינו הראות שהלאב בעצמו מחנך את בניו בשיחה בטלה"⁸.

עלינו לזכור שהמושג של "כיתה" לא היה ידוע בימים ההם. ההוראה היתה אינדיבידואלית, והתלמידים היו עוזבים לנפשם במשך רוב הזמן. בתנאים כאלה לא היה בכחו של שום מלמד למנוע בעד "שיחת ילדים". כך היה המצב

3 מכות, כ"ב :

4 בבא בתרא, כ"א.

5 עיון, למשל, בערך Pedagogics, Jewish Encyc.

6 מכות, שם.

7 שמחות, ח'.

8 מקורות לתולדות החינוך, ש. אסף, חלק א', 270.

בביה"ס הקלאסי בכלל. ידוע הוא הקטע של מרציאלוס השופך קיתונות של בוז על ראשו של המלמד הרומאי העלוב המרבה עליו את השאון ואיננו מניח לו לישון אפילו בלילות⁹. יחסו של היהודי אל החינוך היה שונה לגמרי מיחסו של הסופר הרומאי. ואעפ"כ אנו יודעים מן ההלכה כי השכנים היו מוחים לפעמים ביד המלמד-דרדקי שבא להתישב ביניהם, ומחאתם נשמעה¹⁰. מובן מאליו שהילדים לא הסתפקו בשיחה גרידא. קוראים אנו, למשל, על חייא בנו של רב, שנאבק עם חברו, וכדרך ילדים מטיפוס מסוים בכל הזמנים התלונן עליו לפני המורה — מסתבר משום שהיתה ידו על התחתונה¹¹.

מותר לנו לשער שהתלמידים הולקו לא רק על הנהגה רעה, אלא גם על חוסר ידיעה או טמטום המוח. במשלי אנו מוצאים כבר את הרעיון כי השבט הוא סגולה לחכמה. וגם בתלמוד אנו מוצאים תלמידי-חכמים המשתבחים "בקולפי טאבי" שקבלו מרביותיהם עד שזכו לרדת לעומקה של הלכה¹². וכך היה המנהג בכל האומות ובכל הזמנים כמעט עד הימים האחרונים. אבגוסטינוס מדבר במרירות רבה על המלקויות שספג מרבותיו משום שהיה נחשל בלמודים. היינה מספר שלמד להבחין בין הפעלים השלמים והחסרים ברומאית לפי רוב מספר המלקות שהולקה על האחרונים. ועל מורה אחד ביורקשיר שבאנגליה מסופר כי הלקה את כל התלמידים בכיתתו, משום שכתבו את המלה pigeon בלי האות d : בכל הכתה היה הוא, המלמד, היחידי שלא ידע את הכתיב הנכון של המלה.

מקובל היה שהתלמיד חייב "לשמש את רבו", ואפילו בענינים שאין להם קשר עם ביה"ס, וכידוע נשתמר מנהג זה גם בחדרים של הדורות האחרונים. ויש שהגיעו בזה להפרזה יתירה — על כל פנים להלכה. "כל מה שהעבד עושה לאדונו, התלמיד עושה לרבו", ועוד מאמרים דומים לזה. מאמרים אלה דנים בבוגרים, תלמידי ביה"מ. אבל המקרה המסופר על שמואל מראה שגם הקטנים, תלמידי ביה"ס לתינוקות, לא היו פטורים ממצוה זו של שמוש הרב. אבוא דשמואל אשכחיה לשמואל דקא בכי. א"ל, אמאי קא בכית? דמחיין רבאי. אמאי? דאמר לי קא ספית לבראי ולא משית ידיך. ואמאי לא משית? א"ל, הוא אכיל, ואנא משינא? א"ל, לא מיסתייה דלא גמיר, מימחא נמי מחי!¹³

איננו יודעים אם הסתפק אביו של שמואל בהבעת התרעמות בעלמא, או

9. Martial, Epigrams, Book IX, 68

10 בבא בתרא, שם.

11 ערכין, ט"ז :.

12 מנחות, ז'.

13 חולין, ק"ז :.

שנבעו מזה תוצאות יותר רציניות בשביל המורה. עכ"פ מעובדה זו מותר לנו להסיק כי על עבירות שבין אדם למקום, קלות כחמורות, נענשו הילדים בחומר הדין, ממש כדעתו של קומיניוס כמה מאות בשנים אח"כ. עד כמה נתפשטה בין המלמדים תקנתו של רב שיש להשתמש רק בערקתא דמסאני רואים אנו די ברור מעובדה אחת מן המאה החמישית המובאה בתלמוד ג' פעמים במקומות שונים. מעשה במלמד „דפשע בינוקי“ והוסר ממעמדו. המלים „פשע בינוקי“ מפורשות במקום אחד ע"י רש"י, שבודאי אפשר לסמוך עליו, בפשטות גמורה: „היה חובט בהם והם מתים“. מענין ביחוד סוף המעשה: המלמד הוחזר למקומו משום שלא נמצא מומחה כמותו! לא נטעה לחשוב שזה היה מסוג המעשים בכל יום, אבל יש בו במקרה זה כדי ללמדני הרבה על נימוסי ביה"ס בתקופה ההיא בכלל, ולא רק בישראל¹⁴.

14 בבורות, מ"ו: ; ורש"י שם ; גמין, ל"ו: ; מכות, ט"ז.